

ТИП ПОСЕЛЕННЯ ТА ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО ЧЕХІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ (за матеріалами етнографічних досліджень Запорізької області)

Марина Курінна

УДК 728.6(477.64=162.3):001.891.7

У статті, підготовленій на основі польових матеріалів авторки, розглянуто тип поселення й особливості традиційного житла сучасних нащадків чеських переселенців, що мешкають у с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області. Установлено чинники (кліматичні, ландшафтні, економічні, етнокультурні), які сприяли виникненню нових умов проживання. Проаналізовано характер формування житла від простих однокамерних споруд (напівземлянок) до конструкцій двокамерного (хата + сіни-комора) та трикамерного (хата + сіни + хата) планування.

Ключові слова: Запорізька область, чеські переселенці, традиційне житло, міжетнічні взаємовпливи.

В статье, подготовленной на основе полевых материалов автора, рассмотрены тип поселения и особенности традиционного жилища потомков чешских переселенцев, проживающих в с. Новгородковка Мелитопольского района Запорожской области. Установлены причины (климатические, ландшафтные, экономические, этнокультурные), повлиявшие на возникновение новых условий проживания чехов. Проанализирован характер формирования жилища от простых однокамерных сооружений (полуземлянок) до конструкций двухкамерного (хата + сени-камора) и трехкамерного (хата + сени + хата) планирования.

Ключевые слова: Запорожская область, чешские переселенцы, традиционное жилище, межэтническое взаимовлияние.

The article, being based on the auctorial field materials, examines the type of settling and special features of conventional dwelling of Czech immigrants' modern descendants residing in the village of Novhorodkivka (Melitopol District, Zaporizhzhia Region). There have been also ascertained the factors (climatic, landscape, economic, and ethno-cultural), which had contributed to the appearing of new living conditions. The authoress analyzes the nature of dwelling formation beginning from simple, unicameral structures (half-dug-out) up to bicameral (hut + entrance hall—pantry) and three-chamber (hut + entrance hall + hut) arrangements.

Keywords: Zaporizhzhia Region, Czech immigrants, conventional dwelling, interethnic interactions.

Сучасна етнічна палітра Запорізького регіону представлена близько 100 національностями [4]. Кожна з них робить неоціненний внесок у формування загальнодержавної спадщини шляхом збереження та розвитку власної етнокультури. Окремою складовою цього багатогранного процесу є етнічна культура чеської меншини краю, зокрема тих її представників, котрі мешкають у Мелітопольському районі, у с. Новгородківка.

Чехи з'явилися тут у 1869 році. Раніше, 1864 року, у Криму, у Перекопському повіті, вони заснували чотири колонії. Проте, оскільки земля виявилася непридатною для землеробства, частина чеських емігрантів отримала дозвіл на нове місце переселення в Мелітопольський повіт Таврійської губернії,

де згодом сформувалася колонія Чехоград (з 1946 р. — с. Новгородківка). Упродовж наступних десятиліть, завдяки фінансовій допомозі з боку губернського та повітового уряду, спостерігався значний соціально-економічний та культурний розвиток чеських селянських господарств. Сільськогосподарська діяльність та культурне життя переселенців могли плідно розвиватися й надалі, але примусова трудова повинність, розкуркулення та виселення в 1920—1930-х роках зруйнували систему економічного й культурного життя колоністів. Радянська індустріалізація сприяла активному розселенню чехів у межах Запорізької області й водночас занепаду їх етнокультурного розвитку. Відродження самобутньої чеської культури почалося з проголошенням неза-

лежності України: 1991 року в с. Новгородківка було офіційно зареєстровано чеське національне культурно-просвітне товариство «Чехоград».

Метою нашої публікації стало вивчення типу поселення та традиційного житла чеських емігрантів, сформованого під впливом нових (кліматичних, ландшафтних, економічних та етнокультурних) умов проживання й господарювання.

Щоб з'ясувати характер формування чеського житла на Мелітопольщині, доцільно розглянути особливості його розвитку на материнській території, звідки емігранти прибули, а також ознайомитися з основними рисами традиційного житла південної і південно-східної частин України. Типи поселень і локальну варіативність чеського житла досить ґрунтовно описано й проаналізовано в роботах радянських (О. Ганцька, Н. Граціанська, І. Маца, С. Токарев, М. Чебоксаров та ін.) [5, с. 139–177; 6, с. 240–255; 8; 18, с. 175–178] та сучасних чеських етнографів (В. Фролець, Б. Гергелова, І. Новотний, Я. Отченашек та ін.) [19–21]. Народна архітектурна творчість південних регіонів України неодноразово обговорювалася в роботах вітчизняних учених, таких як Т. Косміна [7, с. 102–115], В. Науко [11–12], З. Петрова [14], В. Самойлович [15] та ін.

На думку відомого чеського науковця Л. Нідерле, на рубежі XIX–XX ст. сільським поселенням у Чехії було притаманно три типи планування: вуличний (найпоширеніший; житлові споруди розташовувалися по обох боках від основної дороги); круговий (будинки стояли навколо сільської площі на зразок кола або підкови); рідше траплявся розкиданий тип поселення, виникнення якого зумовлювалося специфічними ландшафтними умовами [13]. Ось як описує традиційну забудову чеського села в Богемії кінця XIX ст. російська мандрівниця та етнограф О. Водовозова: «Села в Чехії не завжди мають колоподібну форму. Уже здавна місцеві жителі почали будувати свої сільські споруди в одну вулицю; у такому разі село називається “рядовим”. Житла в

ньому переднім боком звернені до дороги [...]. Села, що утворюють одну вулицю, поширені всюди в Богемії» [3, с. 321].

Традиційне чеське житло на території метрополії, як і в більшості слов'янських народів, починало розвиватися від однокамерного (головна кімната з піччю) до двокамерного (головна кімната + сіни) та трикамерного (головна кімната + сіни + комора). Зазвичай житлові приміщення селян відображали соціально-економічне становище їхніх власників. Найпростішим типом чеського селянського житла був дім, що вміщував під однією стріхою все господарство, але житлова частина була відокремлена від приміщень для тварин. Через східні двері з двору потрапляли в сіни, звідти входили до житлової кімнати та комори. У сінях розташовувалися сходи на горище. Хлів розміщувався в західній частині будинку, але вхід до нього був через «чорні» сіни та задній двір. До задньої частини дому приєднувалися підсобні споруди [8, с. 224–227]. В етнографічній літературі початку XX ст. так змальовувався звичайний селянський дім у Чехії: «Веселий, чистенький, з різними прикрасами, нерідко повитий по фасаду виноградом, він справляє найприємніше враження. Чех любить квіти, вміє їх доглядати і рідко біля якогось будинку немає квітника під вікнами [...]. Позаду будинку — фруктовий сад, іноді дуже великий, з рясними плодами, де обов'язково знайдеться й кілька вуликів з бджолами» [17, с. 66–67].

У південно-східній частині України, зокрема в степовій зоні, що охоплює землі Таврії, більшість поселень виникла внаслідок колонізації, яка відбулася впродовж другої половини XVII–XIX ст. За даними Т. Косміної, забудова тут здебільшого велася за проектами поміщиків або адміністрації і мала квартальну або гніздову форму планування [7, с. 103]. З кінця XIX ст. у зв'язку з еволюцією господарської діяльності, переважно в колоністів, поширилася однорядна лінійна забудова вуличного типу, при якій будинки найчастіше розташовувалися фронтальною частиною до

вулиці. Лінійний зв'язок надавав можливість раціональніше використовувати територію присадибної ділянки [12, с. 171].

В українських та російських селах існувало двокамерне та трикамерне житло. Переважаючий варіант трикамерного житла — це два житлових приміщення + сіни між ними. Така класична для східнослов'янських територій конструкція отримала назву «хата на дві половини», або «дві хати через сіни». «Велика», або «передня», кімната частіше не опалювалася (хоч інколи в ній була груба) і слугувала для прийому гостей та збереження весільного посагу. До задньої хати, як правило, добудовували стайню, сарай або комору. Приміщення для тварин і задня хата нерідко сполучалися між собою [10, с. 53].

Колонія Чехоград мала вуличний тип забудови, при якому дві дворянські вулиці перетиналися в центрі, утворюючи площу. Проте проблеми з видобуванням прісної води змусили колоністів відмовитися від хрестоподібного плану забудови й відвести східну частину поселення під сільське кладовище. Чехоградські вулиці отримали досить оригінальні назви: Зелений кóпечек, Мазáєвська (сполучалася з дорогою, що вела до поміщика Мазая), Пóсрана (знаходилася на шляху до спільного вигону). Згодом було закладено новий ряд будинків, що утворив дві нові вулиці: Широку та Майську. Ось яким побачив Чехоград 1909 року чеський журналіст Альберт Полак: «На перший погляд Чехоград всім приїжджим подобається: три широкі і довгі вулиці, які рідко можна побачити в Чехії, мають добротні будинки, обсажені двома рядами акацій. Молоді деревця обгороджені, щоб худоба їх не пошкодила або не знищила [...]. На головній вулиці, довжина якої близько версти, побудовано школу і церкву. Дахи їх пофарбовані в зелений колір. Навпроти розташована чехоградська сільська “розправа”, як її називають чехи» [1, с. 4].

Через те, що забудова Чехограда відбувалася відповідно до розпоряджень губернської адміністрації, усі чеські садиби набули певного

ступеня типовості, при якій житло було розгорнуто до вулиці переважно торцевою стороною і мало курдонерне розташування (будинки від вулиці відокремлював невеликий простір, як правило, зайнятий палісадником (*за́градка*)). У радянський час забудова села продовжувала регулюватися державними організаціями, але в Чехограді (Новгородківці) завжди залишалася традиція ставити хату в передньому куті двору; при цьому садиба від сусідської території відокремлювалася глухою стороною дому. Житло нерідко було в частковому взаємозв'язку з господарськими спорудами, які розташовувалися в одному ряду з хатою.

Найпершою житловою конструкцією для чехів стали прості однокамерні споруди — напівземлянки (запозичене рос. — *землянушка*). Спосіб їх побудови був традиційним: у землі викопували заглиблення, по краях будували глинобитні стіни заввишки з аршин (71,12 см). Зверху землянку накривали дахом без стелі з двосхилим перекриттям; приміщення мало один вхід. Під самим дахом було вікно, затягнуте бичачим міхуром. Вогонь розводили всередині землянки, дим виходив через двері [1, с. 9].

Згодом чехи перейшли до двокамерного планування житла (основна опалювальна кімната + сіни-комора), а на рубежі XIX—XX ст. — до трикамерного, за рахунок виділення окремого «чистого» приміщення. Остання конструктивна особливість виникла завдяки залученню до будівництва українських майстрів, які не лише краще знали властивостях будівельних матеріалів степового регіону, а й використовували притаманні їхній місцевості прийоми будівництва.

Отже, хати колоністів — це одноповерхові наземні споруди прямокутної форми завдовжки понад 20 м, завширшки до 6 м, під дахом яких розміщувалися житлові та підсобні приміщення. Будинки мав два входи. Головний вхід зазвичай був на боковій стіні дому, що виходила у двір. Увійшовши через основний вхід, потрапляли до сіней (*прше́дні хати*). Симетрично від них розміщувалися дві опалюва-

ні кімнати: у бік головного фасаду — парадна (*хати, хать*), з тильного боку — житлова (*задні хать*). Остання сполучалася дверима з приміщенням для тварин. Інший вхід до стаєнь робили безпосередньо з подвір'я.

Поступово в сінях було виділено тепле підсобне приміщення — топку (*простриєдні кұхінь, задні кұхінь*), продовженням якої ставали «брудні» сіни (виходили на «глуху» сторону дому), які влітку ставали кухнею. Поряд з нею облаштовували комору (*кладоува*). З топки по сходах потрапляли на горище (*строп*).

З другої половини ХХ ст. до парадних сіней почали добудовувати неопалювану прихожу (запозичене рос. — *веранда*), яка мала на вулицю широкий ганок з навісом із бляхи або шиферу (*приштриєшани под стрієхоу*, або запозичене рос. — *поднавес, козирьок*).

За радянського часу посилення міського впливу сприяло появі на базі трикамерної побудови житла багатокімнатності. Житлові умови поліпшилися за рахунок таких приміщень, як спальня (*мала хить*, мала амфіладне розташування, їх кількість залежала від числа членів родини); дитяча кімната; ванна; туалет. В останні десятиліття підвищенню критеріїв проживання сприяла модернізація опалювальної, водопостачальної та водовідвідної систем.

Якщо порівнювати планування чеського житла на Мелітопольщині з проектуванням житлових будинків чехів в інших регіонах України, то можна дійти висновку, що воно було досить схожим за рахунок часткового наслідування житлових конструкцій з материнської території. Приміром, у чехів Полісся (с. Мала Зубівщина Коростенського р-ну Житомирської обл.) основу триподільного житла так само становили парадна кімната + кухня + друга кімната (або комора) [11, с. 186]. У кримських чехів (с. Лобаново Джанкойського р-ну; с. Олександрівка та с. Пушкіне Червоногвардійського р-ну;

с. Макарівка Першотравневого р-ну АРК) трикамерна побудова також складалася з парадної кімнати, комори та сіней, у яких згодом було виокремлено кухню [2, с. 91–93]. Про житло чехів Поділля (с. Миколаївка Козятинського р-ну Вінницької обл.) відомо, що воно було «типово чеським — довжелезним: з одним високим дахом, під яким є місце і для житла, і для хліва, і для інших господарських приміщень» [9]. У чеських селах на Миколаївщині (с. Богемка Врадіївського р-ну) та на Одещині (с. Мала Олександрівка Подільського р-ну, с. Новосамарка Красноокнянського р-ну, с. Веселинівка Березовського р-ну), за спостереженням етнографа С. Чернявської, господарські приміщення були підведені під один дах з будинком і мали триподільне планування: хата + сіни з кухнею + комора [16, с. 51].

Отже, чеське село Новгородківка (Чехоград) в Мелітопольському районі Запорізької області має вуличний тип забудови, будинки розгорнуті фронтальною стороною до вулиці і перебувають у частковому взаємозв'язку з господарськими спорудами. Найдавнішою формою житла чехів були напівземлянки, криті двосхилим дахом, без стелі. Наступним типом планування стало характерне для метрополії двокамерне житло (опалювальна кімната + сіни-кухня). На рубежі ХІХ–ХХ ст. чехи почали зводити будинки трикамерного типу, з плануванням частково запозиченим у представників східнослов'янського населення Мелітопольського краю (опалювана парадна кімната + сіни + опалювана житлова кімната-кухня). Саме такий будинок слід уважати традиційним для переселенців. Він має спільні характеристики з житлом на території метрополії, але водночас не повторює конструкцій з попереднього місця проживання і є новим еволюційним етапом у розвитку народного зодчества.

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклорис-

тики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ НАНУ), ф. 57, од. зб. 17, 33 арк.

2. *Вайсенгольц Ю., Лаптев Ю.* К вопросу о календарных праздниках чехов Крыма / Ю. Вайсенгольц, Ю. Лаптев // *Культура народов Причерноморья*. – Симферополь, 1997. – № 1. – С. 91–93.
3. *Водовозова Е.* Жизнь европейских народов : в 3 т. / Е. Водовозова [изд. 3-е переработ. и дополн.]. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 3 : Жители средней Европы. – XI, 565 с. : ил.
4. *Гаврилюк В.* Фестиваль «Ми – українські» представить багатонаціональну культуру українського народу [Електронний ресурс] / В. Гаврилюк // Запорізька обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/news/8882/festival-mi--ukrajinski-predstavit-bagatonatsionalnu-kulturu-ukrajinskogo-narodu.html>.
5. *Ганцкая О., Грацианская Н.* Крестьянское жилище западных славян / О. Ганцкая, Н. Грацианская // В кн. : Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968. – С. 139–177.
6. *Грацианская Н.* Чешское крестьянское жилище XIX–XX вв. / Н. Грацианская // В кн. : Культура и быт народов зарубежной Европы. – Москва, 1967. – С. 240–255.
7. *Косміна Т.* Поселення та житло / Т. Косміна // В кн. : Культура і побут населення України. – С. 102–115.
8. *Маца И.* Архитектура Чехословакии. Исторический очерк / И. Маца. – Москва, 1959. – 304 с.
9. *Мельник В.* Подільський чехоград [Електронний ресурс] / В. Мельник // Україна молода. – 2006. – 15 серпня. – Режим доступу : <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/66/286/0/26670/>.
10. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Б. М. Кочерга, Л. В. Афанасьєва, В. М. Александров та ін. – Київ, 1997. – 176 с.
11. *Наулко В.* Особливості культури та побуту чеського та словацького населення України в аспекті міжетнічних взаємин / В. Наулко // В кн. : Пошуки. Роздуми. Студії : збірник наукових праць до 80-річчя від дня народження. – Київ, 2013. – 392 с.
12. *Наулко В.* Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / В. Наулко. – Київ, 1975. – 276 с.
13. *Нидерле Л.* Хозяйство и поселение [Електронний ресурс] / Л. Нидерле // Славянские древности. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=RfSjAAAAQBAJ&pg=PT516&lpg=PT516&dq=типы+поселений+в+Чехии>.
14. *Петрова З.* Благоустрій сільського житла / З. Петрова. – Київ, 1979. – 128 с.
15. *Самойлович В.* Народное архитектурное творчество Украины / В. Самойлович. – Киев, 1989. – 344, [16] с.
16. *Чернявська С.* Побут і музичний репертуар чеського населення Одещини та Миколаївщини / С. Чернявська // Народна творчість та етнологія. – 1988. – № 6. – С. 51–55.
17. Чехия и Моравия / сост. Э. С. Вульфсон. – Москва : Тип. Панафилина, [б. г.] – С. 66–67.
18. Чехи и словаки // В кн. : Народы зарубежной Европы / под ред. С. Токарева, Н. Чебоксарова. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 175–278.
19. *Gergelová B.* Interiér vesnického domu a jeho proměny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. – Praha, 2006.
20. *Gergelová B., Novotný J., Otčenášek J.* Lidová architektura v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. – Praha, 2001.
21. *Vařeka J., Frolec V.* Lidová architektura. Encyklopedie. – Praha, 1983.